

УДК 378.072

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-3-38>**Світлана ТЕСЛЕНКО,***orcid.org/0000-0003-3780-6641*

викладач кафедри дошкільної освіти

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

(Миколаїв, Україна) *SvetlanaTeslenko@i.ua*

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ВИХОВАНOSTI ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розкриваються основні форми інноваційних педагогічних технологій у формуванні національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку. Проаналізовано науково-методичну літературу із цієї проблематики.

Досліджуючи питання використання інноваційних педагогічних технологій у формуванні національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку, ми з'ясували сутність понять «патріотизм», «патріотичні почуття», «інновації», «педагогічні інновації», «технологія», «інноваційні технології».

Наведено приклад фрагменту інтегрованого заняття з пріоритетом на виховання національно-патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку за допомогою інноваційної технології розвитку творчої особистості STREAM-освіти.

У дошкільному віці потрібно закласти фундамент знань щодо патріотичних почуттів, що в майбутньому мотивуватимуть до багатьох повсякденних вчинків і поведінки загалом.

Виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку – процес надзвичайно складний, адже в дошкільному віці діти не усвідомлюють, що таке патріотизм, а їхні патріотичні почуття базуються лише на інтересі до найближчого оточення, яке вони бачать щодня, уважають рідним і нерозривно пов'язаним із ними.

В основі патріотичного виховання лежить формування національно свідомого громадянина, патріота, тобто людини, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, світогляд і спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Щоб досягти цієї мети, виховувати патріотів варто вже з дошкільного віку.

Складні моральні почуття не вроджені. Їх необхідно формувати й розвивати в дітей у процесі всієї освітньо-виховної роботи. Зазвичай дитині дошкільного віку дуже складно усвідомити почуття патріотизму. Незважаючи на те що дитина багато чує про Батьківщину й сама вживає це слово, читаючи вірші чи заучуючи пісні, її уявлення про Батьківщину ще не чітке. Але це не заважає їй читати вірші з піднесенням і радіти, пишатися, слухаючи вірші наших видатних співвітчизників про рідний край, його природу.

Ключові слова: патріотизм, інновації, педагогічні інновації, технологія, інноваційні технології, старші дошкільники.

Svitlana TESLENKO,*orcid.org/0000-0003-3780-6641*

Lecturer at the Department of Preschool Education

V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University

(Mykolaiv, Ukraine) *SvetlanaTeslenko@i.ua*

THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE

This article reveals the main innovative pedagogical technologies in the formation of national-patriotic education of children of older preschool age. Analyzed scientific and methodological literature on these issues.

Examining the use of innovative pedagogical technologies in the formation of national-patriotic education of preschool children, we have clarified the essence of understanding “patriotism”, “patriotic feelings”, “innovations”, “pedagogical innovations”, “technology”, “innovative technologies”.

The application of a fragment of an interactive activity with a priority on education of national-patriotic feelings of preschool children through innovative technology for the development of creative personality STREAM-coverage is presented.

At the pre-school age it is necessary to lay the foundation of knowledge about patriotic feelings, which in the future will motivate a lot of behavioral actions and behavior in general.

Educating patriotic feelings in preschool children is an extremely difficult process. Because in preschool children do not understand what patriotism is, and their patriotic feelings are based only on an interest in the closest community that they see every day, respect as their relatives and are intrinsically linked to them.

The basis of patriotic education is the formation of a nationally conscious citizen, a patriot, i.e. a person whose personal qualities and character traits, outlook and way of thinking, feelings, actions and behavior are aimed at the self-development of a democratic civil society in Ukraine. In order to achieve this goal, patriots should be educated from pre-school age.

Comprehensive moral attitudes are not inborn. They must be formed and developed in children in the process of all educational and spiritual work. It is very difficult for pre-school children to develop feelings of patriotism. Despite the fact that the child knows a lot about Motherland and uses the word herself, reading stories and learning songs, her idea of Motherland is not clear. But this does not prevent her from reading her stories with pleasure and listening to the stories of our prominent writers about her native land and its nature.

Key words: patriotism; innovations; pedagogical innovations; technology; innovative technologies; older preschool children.

Постановка проблеми. Патріотичне виховання сучасної дитини займає одне з головних місць. В умовах становлення української держави патріотичному вихованню належить пріоритетна роль.

Дошкільний вік – сензитивний період виховання патріотичних почуттів. Саме тому виховувати ці почуття необхідно вже в дошкільному віці.

Мета сучасного закладу дошкільної освіти полягає передусім у тому, щоб виховувати дитину, яка вміє самостійно та творчо працювати й жити. Цього досягти значно складніше, ніж навчити читати, писати та лічити, розв'язувати задачі, доводити теореми, запам'ятовувати сюжети творів, дати історичних подій тощо.

Важливим засобом формування національно-патріотичної вихованості є інноваційні педагогічні технології, які в системі освіти засвідчують якісно новий етап взаємодії й розвитку науково-педагогічної та педагогічної творчості й процесів застосування її результатів. Складність, багатогранність педагогічної діяльності є чинником, що відкриває простір для багатьох педагогічних технологій, динаміка продукування яких постійно зростає.

Аналіз досліджень. Проблеми виховання громадянина-патріота досліджували видатні філософи (Г. В. Ф. Гегель, Д. Дідро, Д. Донцов, Конфуцій, Платон та ін.) і педагоги (Г. Ващенко, Дістервег, Я. Коменський, А. Макаренко, Й. Песталоцці, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський).

Вагомими для дослідження є погляди сучасних учених на сутність поняття «патріотизм» (В. Вугрич, К. Черної, І. Бех, О. Сухомлинської).

Мета статті – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність використання інноваційних технологій у процесі формування національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших педагогічних завдань, визначених Законом України «Про дошкільну освіту», є вихо-

вання в дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля.

Дошкільне дитинство – найсприятливіший період виховного впливу на дитину: те, що сприйме, запам'ятає дитина в цей час, залишиться в її пам'яті надовго. Це дуже важливо для формування патріотичного світогляду. Саме в цьому віці в дитини формується емоційно-ціннісне ставлення до близьких людей, природи рідного краю, до народних звичаїв і традицій. І саме на основі цієї емоційної бази необхідно формувати патріотичні почуття в дитини.

Т. Поніманська «патріотизм» трактує як «любов до Батьківщини, відданість їй і своєму народу». Без любові до Батьківщини, готовності примножувати її багатства, оберігати честь і славу, а за необхідності віддати життя за її свободу й незалежність людина не може бути громадянином. Як синтетична якість, патріотизм охоплює емоційно-моральне, дієве ставлення до себе та до інших людей, до рідної землі, своєї нації, матеріальних і духовних надбань суспільства (Поніманська, 2006: 252).

Патріотичні почуття – це результат цілеспрямованого виховного впливу на дитину з наймолодшого віку. Патріотичне почуття за своєю природою – інтегральне, оскільки об'єднує в єдине ціле всі складники розвитку особистості – моральний, трудовий, розумовий, естетичний, фізичний. Воно формується поступово, під впливом навколишнього середовища й інших виховних чинників. Бути патріотом – означає любити материнську мову, свій дім, батьків і всіх людей, природу рідного краю, звичаї, шанувати традиції народу, людську працю, прагнути не лише зберігати духовні скарби народу, а й примножувати їх (Кравченко, 2016: 3).

Патріотичні почуття належать до найскладніших і найвищих проявів духовного світу людини,

а тому ще не можуть бути глибоко розвинуті в дошкільників. Але саме в цьому віці закладаються основи цих почуттів унаслідок сприймання дитинопоподійнавколишньогожиття(Гавриш,2014:51).

Виховувати в дитини дошкільного віку почуття гордості за своє рідне місто, видатних людей свого краю, бережливе ставлення до громадянські цінностей означає формувати відповідальну систему відносин, що є компонентом складного почуття патріотизму. Але для цього замало лише переживань. Дитина повинна багато дізнатися, з'ясувати правильні зв'язки між сприйнятими нею предметами та явищами навколишнього життя, між окремими конкретними фактами (Гавриш, 2014: 4).

Основний напрям розвитку почуттів у дошкільників – це збільшення їхньої «розумності», що пов'язано з розумовим розвитком дитини. Чим серйозніше й глибше дитина пізнаватиме навколишній світ, тим обґрунтованішим буде її ставлення до дійсності: до праці, людей, до природи, Батьківщини. Це ставлення яскраво виявлятиметься насамперед у почуттях дитини (Богущ, 2003: 33).

Виховання почуттів починається з ознайомлення дітей з близьким і доступним змістом; на основі цих знань виховують первинні почуття, які поступово перетворюються на осмислене й обґрунтоване ставлення дитини до навколишнього. Любов до Батьківщини для дитини дошкільного віку – це любов до того, що її оточує, і до тих, хто про неї піклується. Світ малої дитини – це її сім'я, близькі, знайомі, дитячий садок, товариші, її ігри, забави, двір, вулиця, поле, луки, ліс, де вона бігає, грається, ознайомлюється з предметами, явищами, подіями. На основі почуттів до близьких, до природи в дітей розвивається інтерес до широкого кола явищ. Ставлення дітей до праці, суспільних подій, природи, народу, виявляється в інтересах дітей, у прагненні взяти участь у тому, за чим вони спостерігають. Це відображується в іграх, малюнках, розмовах, вчинках (Кривоніс, 2016: 17).

Наша дійсність багата на яскраві факти, події і справляє на дітей велике враження, тому потрібно вміло добирати ці факти, керувати процесом спостереження й допомогти дітям в осмислюванні їхніх вражень, урахувавши психофізіологічні особливості дітей, емоційність, конкретно образне мислення, здатність активно реагувати на подразники, що надходять з навколишнього середовища, наслідувати й поступово осмислювати їх.

Знаючи ці особливості, педагог повинен виховувати почуття любові до Батьківщини на фактах, доступних дітям і водночас яскравих, використовуючи не абстрактні міркування, а спостереження,

художні образи дитячих книжок, картин, пісень і живе, конкретне, образне слово. Необхідно так будувати роботу з дітьми, щоб набуті ними знання й висновки, до яких спрямовує їх вихователь, становили систему знань, що відображає наявні предмети та явища з їх основними ознаками та зв'язками (Кривоніс, 2016: 13).

У дитини дошкільного віку національна свідомість, патріотичні почуття перебувають у процесі становлення, тому дуже важливим є цілеспрямований вплив на формування громадських рис особистості через пізнання національних і загальнолюдських цінностей, через опанування державної мови (Каплуновська, 2016: 15).

Використання інноваційних педагогічних технологій сприяє ефективному вихованню й навчанню старших дошкільників, зокрема вихованню національно-патріотичних почуттів. Інноваційні педагогічні технології є специфічними й досить складними, потребують особливих знань, навичок, здібностей.

Інновації (італ. Innovazione – новизна, нововведення) – нові форми організації діяльності й управління, нові види технологій, які охоплюють різні сфери життєдіяльності людства (Туркот, 2011).

Технологія – це сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь (Словник української мови : в 11 т., 1979: 106).

Отже, інноваційні технології – це радикально нові чи вдосконалені технології, які істотно поліпшують умови виробництва або самі є товаром.

Педагогічну інновацію розглядають як особливу форму педагогічної діяльності й мислення, які спрямовані на організацію нововведень в освітньому просторі, або як процес створення, упровадження та поширення нового в освіті. Інноваційний процес в освіті – це сукупність послідовних, цілеспрямованих дій, спрямованих на її оновлення, модифікацію мети, змісту, організації, форм і методів навчання та виховання, адаптації навчального процесу до нових суспільно-історичних умов (Туркот, 2011).

До основних інноваційних технологій і методик у галузі дошкільної освіти належать спадщина Софії Русової («Український дитячий садок»); педагогіка М. Монтесорі («Будинок вільної дитини»); Вальдорфська педагогіка («Вальдорфський дитячий садок»); система освіти «Довкілля»; діагностична методика Т. Піроженко «Мовленнєве зростання дошкільника»; технологія фізичного виховання дітей М. Єфименка («Театр фізичного розвитку та оздоровлення дітей»); технологія розвитку творчої особистості Г. Альтшул-

лера; методика використання схем-моделей для навчання дітей описових розповідей; методика використання схем-моделей у лексично-граматичній роботі; особливості розвитку дитини засобами взаємодії різних видів мистецтв; методика розвитку творчих здібностей на заняттях з малювання; спадщина В. Сухомлинського; Методика навчання дітей читання М. Зайцева; розвивальні ігри Нікітіних: кубики, гра «Танграм».

Під час використання новітніх технологій навчання діти навчаються не тільки сприймати інформацію, яку традиційно дає вихователь, а й здобувати нові знання. Пережиті дитиною ситуації, добути, а не отримана інформація міцно засвоюється дитиною та сприяють підвищенню ефективності навчання старших дошкільників. Під час упровадження дослідження нами використані такі технології: метод проектів: діти створювали спільно з дорослим такі проекти: «Свята моєї родини», «Родзинки рідного міста», «Родинне деревце», «Моя майбутня професія», «Віртуальні подорожі рідною країною», «Чи може глина співати», «Матусині коліскові», «Обереги рідного краю» тощо; сторителінг: «Подорож країною Мови», «Створи рекламу рідного міста», «Моя країна – Україна», «Степ та воля – козацька воля»; інформаційно-комунікативні технології: вихователь спільно зі студентами-практикантами створювали віртуальні подорожі для дітей: «Подорож скарбницею рідної мови», «В гостях у Вишивальниці», «Віртуальна подорож до сорочинської ярмарки», «Подорож машиною часу». Така спільна діяльність дорослих і дітей спонукала їх учитися планувати свою діяльність, шукати потрібну інформацію, робити висновки, чого їм не вистачає для досягнення поставленої мети, учитися відстоювати власну думку, захищати та представляти проекти.

Найефективнішою, на нашу думку, була STREAM-технологія, яка дала можливість практично побудувати й реалізувати інтегрований підхід до пізнання навколишнього світу, розвитку критичного мислення в дітей, що сприяло формуванню в дітей уміння бачити зв'язки між явищами та вчинками людей, уміння вести обговорення ситуацій морального вибору, вести діалог і полілог. Під час упровадження STREAM-освіти діти вчилися обговорювати різні точки зору, що, безумовно, сприяло вихованню особистості, яка має свою позицію. Набути в такій діяльності самоповага також сприяє незалежності суджень і повазі до думки інших, що є однією з важливих рис формування національно-патріотичної свідомості старших дошкільників.

Наведемо приклад фрагменту інтегрованого заняття з пріоритетом на виховання національно-патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку за допомогою інноваційної технології розвитку творчої особистості STREAM-освіти.

Тема: «Як народжується українська вишиванка».

Програмовий зміст. Закріпити й розширити знання дітей про український національний одяг, продовжувати знайомити дітей з вишиванкою як оберегом, її символікою та орнаментом, значенням кольорів елементів орнаменту. Збагатити словник дітей словами-назвами одягу: крайка, корсетка, плахта, жупан, шаровари. Розвивати зв'язне мовлення, уміння утворювати зменшено-пестливі слова, стимулювати до вживання прислів'їв, відповідати на запитання вихователя повними реченнями. Розвивати критичне мислення, увагу, інтерес до народних оберегів. Виховувати любов до України через ознайомлення з національними культурними надбаннями.

Обладнання та матеріали: вишиванки, дидактична гра «Підбери одяг для ляльки», загадки про одяг.

Попередня робота: читання легенди про державні символи; виготовлення дидактичної гри «Одяг назви – ляльку одягни»; робота з батьками «Виготовлення елементів українського костюма».

Вихователь: Діти, до нас потрапили дивні речі. Давайте їх розглянемо. (**Діти розглядають предмети**). Давайте спробуємо встановити між ними зв'язок.

Діти: Нитки та голки допомагають шити одяг, ремонтувати його, вишивати візерунки; капелюх і солома: із соломи робили брилі в Україні, швачка та одяг: швачка шие одяг; сорочка-вишиванка та геометричні фігури: на сорочках бабусі вишивали візерунок із геометричних фігур.

Вихователь: Дякую, діти. Ви – молодці! А що об'єднує ось ці речі: вишиванка, рушник, хустка, матуся, Україна?

Діти: Сорочку вишиває мама, рушник, вишиванка, хустка – символи України.

Вихователь. Так, діти, правильно. Здавна наш народ полюбляє вишивати сорочки, бо вважалося, що полотняна сорочка захищає та боронить від лиха й незгод. Українська сорочка – це оберег. Вона має чарівну силу. Сьогодні ми з Вами спробуємо дізнатися секрети створення такого чудового оберегу, як сорочка-вишиванка. Діти, подивіться в нашому мішечку залишилися ще речі: глина, квітка, нитка, тканина, гудзики. Поки ми не знаємо, який між ними взаємозв'язок. Розкривши його, ми дізнаємося таємниці українського оберега сорочки-вишиванки. Тож уперед!

Вихователь. Діти, розгляньте тканину, з якої пошито Ваш одяг. З чого її зроблено? У народі кажуть: «Сорочка-вишиванка виросла на полі». Чи так це? Давайте відправимося у віртуальну подорож і дізнаємося, що це за рослина, який її зв'язок із тканиною і чому сорочка на полі виросла.

Презентація-подорож.

Вихователь: Ось ми й дізналися, що тканину для сорочки-вишиванки виготовляють із льону та конопель. А як же людям удалося так переплести тонесенькі ниточки, щоб утворилася така міцна тканина? Із цією метою здавна використовували ткацький верстат. Увечері мама чи бабуся після роботи сідала за ткацький станок і ткала для родини тканину. Нині це роблять машини на фабриках. Ми з Вами також зможемо спробувати виготовити власну тканину з ниток.

(Діти плетуть рядок за рядком, створюючи клаптик тканини).

Вихователь: Діти, ви молодці. Ми можемо пишатися з Вами зробленою власноруч красою. Чи легка ця праця? У чому ж взаємозв'язок між квіткою, ниткою та тканиною?

Вихователь: Так, діти, правильно. Після виготовлення тканини матуся кроїла сорочки-вишиванки, а потім уже вишивала.

Вихователь: Діти, давайте створимо за допомоги символів плакат: «Як народжується сорочка-вишиванка». Давайте уявимо, що до нас завітав Гарбузик і замовив собі сорочку-вишиванку. Нам потрібно розповісти про всі етапи створення нової сорочки-вишиванки.

Вихователь: Діти, подивіться на цю сорочку. Чи можна її назвати сорочкою-вишиванкою? Так, правильно. На сорочці не вистачає візерунка. А де розміщується вишивка на сорочці (біля зап'ястя, на комірі, рукавах, на нижньому краї (подолі))? Вишивку розміщували по краях, щоб зла сила не змогла потрапити до людини.

Дидактична гра «Зроби слова лагідними»

Сорочка (А лагідно як сказати?) – сорочечка;
дівчина – дівчинка;
хлопець – хлопчик;
вишиванка – вишиваночка;
спідниця – спідничка;
чоботи – чобітки;
пояс – поясок;
фартух – фартушок;
вінок – віночок.

Висновки. Отже, засвоєння патріотичних цінностей і норм є тривалим процесом. Вони не закладені в генах, це не природна якість, а соціальна, тому не успадковується, а формується цілеспрямовано, системно, з використанням певних принципів і методів діяльності з підростаючим поколінням.

Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей і молоді, забезпечувати всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдаровань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, і використання інноваційних педагогічних технологій у формуванні національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку відіграє важливу роль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти України / А. М. Богуш, Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, Н. В. Гавриш. Київ, 2012. 26 с.
2. Богуш А. М., Лисенко Н. В. Українське народознавство в дошкільному закладі. Київ : Вища школа, 2003. 206 с.
3. Гавриш Н. Моя країна – Україна. *Методична скарбничка вихователя*. 2014. № 7. С. 4–7, 51.
4. Каплуновська О. М., Кичата І. І., Палець Ю. М. «Україна – моя Батьківщина» : парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку / за наук. ред. О. Д. Рейпольської. Тернопіль : Мандрівець, 2016. 72 с.
5. Кравченко Г. Ю., Кугуєнко Н. Ф. Метод проектів у розвитку якості дошкільної освіти. Харків : Ранок, 2016. 176 с.
6. Кривоніс М. Л., Дроботій О. Л. Патріотичне виховання в ДНЗ. Харків : Ранок, 2016. 192 с.
7. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. Київ : Академвидав, 2006. 456 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Том 10. С. 106.
9. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2011. 628 с.

REFERENCES

1. Bohush A. M., Bielienska H. V., Bohinich O. L., Havrysh N. V. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity Ukrainy. [Basic component of preschool education in Ukraine]. Kyiv, 2012. 26 p. [in Ukrainian].
2. Bohush A. M., Lysenko N. V. Ukrainiske narodoznavstvo v doshkilnomu zakladi. [Ukrainian ethnography in preschool]. Kyiv: Vyshcha shkola, 2003. 206 p. [in Ukrainian].
3. Havrysh N. Moia kraina – Ukraina. [My country – Ukraine]. *Metodychna skarbnychka vykhovatel'ia*. 2014. № 7. P. 4–7 [in Ukrainian].
4. Kaplunovska O. M., Kychata I. I., Palets Yu. M. «Ukraina – moia Batkivshchyna». *Partsiialna prohrama natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku / za nauk. red. O. D. Reipolskoi*. [«Ukraine is my homeland». Partial

program of national-patriotic education of preschool children]. For science. ed. O. D. Reipolska. Ternopil: Mandrivets, 2016. 72 p. [in Ukrainian].

5. Kravchenko H. Yu., Kuhuienko N. F. Metod proektiv u rozvytku yakosti doshkilnoi osvity. [Method of projects in the development of the quality of preschool education]. Harkiv : Ranok, 2016. 176 p. [in Ukrainian].

6. Kryvonis M. L., Drobotii O. L. Patriotychne vykhovannia v DNZ. [Patriotic education in schools]. Harkiv : Ranok, 2016. 192 p. [in Ukrainian].

7. Ponimanska T. I. Doshkilna pedahohika. [Preschool pedagogy]. Kyiv: Academvydav, 2006. 456 p. [in Ukrainian].

8. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. [Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes]. Kyiv: Naukova Dumka, 1970–1980. Volume 10, 1979. S. 106 [in Ukrainian].

9. Turkot T. I. Pedahohika vyshchoi shkoly : navch. posib. [Pedagogy of higher school: textbook. manual]. Kyiv : Condor, 2011. 628 p. [in Ukrainian].